

Received: 28.01.2021
Accepted: 18.02.2021
Published: 30.03.2021

Roczniki Administracji i Prawa
Annals of The Administration and Law
2021, XXI, z. 1: s. 295-306
ISSN: 1644-9126
DOI: 10.5604/01.3001.0015.2576
<https://rocznikiadministracjiiprawa.publisherspanel.com>

Klaudia Buratowska*
Nr ORCID: 0000-0003-3921-9360

GŁOSA DO WYROKU TRYBUNAŁU KONSTYTUCYJNEGO Z DNIA 10 GRUDNIA 2014R., SYGN. K 52/13

COMMENTARY ON JUDGMENT OF THE CONSTITUTIONAL TRIBUNAL OF 10 DECEMBER 2014, K 52/13

Streszczenie: Niniejsza glosa ma charakter krytyczny i porusza kwestie związane z ograniczeniem ochrony praw zwierząt do ich humanitarnego traktowania, dbania o ich dobrostan, poprzez całkowite dopuszczenie uboju rytualnego zwierząt, bez ich uprzedniego ogłuszenia, tak jak ma to miejsce w judaistycznych czy muzułmańskich obrzędach religijnych. Na przestrzeni niemalże 20 lat dokonano w Polsce aż pięciu zmian legislacyjnych w tymże zakresie, dlatego problematyka rytuału zabijania zwierząt bez wcześniejszego pozbawienia ich świadomości, stanowi bardzo istotny problem natury etycznej, moralnej. Długo wyczekiwany wyrok Trybunału Konstytucyjnego w sprawie dopuszczalności uboju zwierząt na potrzeby religijne miał stawić temu kres. W glosowanym orzeczeniu Trybunał Konstytucyjny stwierdził, iż konstytucyjna wolność uzewnętrzniania religii – czyli dopuszczalność uboju rytualnego zwierząt – ma charakter nadrzędny nad ochroną praw zwierząt i nie stanowi zagrożenia dla moralności publicznej. Poczynając od zakresu legitymacji trybunalskiej wnioskodawcy, tj. jej zasadności i przekroczenia granic żądań, oceny kwestii ważenia rywalizujących ze sobą wartości konstytucyjnych, braku wypracowania spójnego i jednolitego stanowiska w przedmiotowej sprawie, przyjęcia błędnych założeń, nieścisłości, można stwierdzić jednoznacznie, iż wyrok ten wraz z uzasadnieniem (sygn. K 52/13) nie rozwiązuje problemu uboju rytualnego zwierząt w Polsce, a wprowadza do obowiązującego systemu prawnego jeszcze większy chaos i bezład.

Słowa kluczowe: ubój rytualny, wyznawcy judaizmu, *szechita*, ochrona praw zwierząt, *votum separatum*, produkt koszerny, legitymacja trybunalska

Summary: This gloss is critical and raises issues related to limiting the protection of animal rights to their humane treatment, caring for their welfare, by completely allowing the ritual slaughter of animals, without their prior stunning, as is the case in Judaic or Muslim religious rites. Over the course of almost 20 years, as many as five legislative changes have been made in Poland in this regard, therefore the issue of the ritual of killing animals without first depriving them of consciousness is a very important ethical and moral problem. The long-awaited judgment of the Constitutional Tribunal on the admissibility of slaughtering animals for religious purposes was to put an end to this. In

* mgr; Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Źródła finansowania publikacji: środki własne autorki; e-mail: buratowskaklaudia@gmail.com

the voted judgment, the Constitutional Tribunal stated that the constitutional freedom to manifest religion - that is, the admissibility of ritual slaughter of animals - is superior to the protection of animal rights and does not pose a threat to public morality. Beginning with the scope of the applicant's legitimacy, i.e. its legitimacy and exceeding the limits of the demands, the assessment of the weighing of competing constitutional values, the failure to develop a coherent and uniform position in the case in question, the adoption of erroneous assumptions, inaccuracies, it can be clearly stated that the judgment and (reference number K 52/13) does not solve the problem of ritual slaughter of animals in Poland, and introduces even greater chaos and disorder to the current legal system.

Keywords: ritual slaughter, followers of Judaism, shechita, protection of animal rights, votum separatum, kosher product, tribunal ID

WPROWADZENIE

Ustawą z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt, prawodawca usankcjonował w polskim systemie prawnym kwestie związane z ubojem rytualnym zwierząt. Art. 34 ust. 1 niniejszej ustawy, czyniąc zadość zasadzie humanitarnego traktowania zwierząt, kategorycznie zakazywał pozbawienia życia zwierząt kręgowych, bez ich wcześniejszego ogłuszenia, przez osoby posiadające odpowiednie kwalifikacje¹. W pierwotnym brzmieniu ustawy jedynym dopuszczalnym odstępstwem, wyrażonym w ust. 5 tegoż przepisu, było przeprowadzenie uboju rytualnego bez wymogu uprzedniego ogłuszenia zwierzęcia kręgowego, na potrzeby związane z obrządkami religijnymi. Ubój rytualny dotyczy religii niechrześcijańskich. Zarówno w tradycji judaistycznej, kulturze muzułmańskiej czy karaimskiej, sam sposób przeprowadzenia uboju zwierząt regulują przede wszystkim zwyczaje, czy przepisy religijne zawarte min. w Torze, Torze ustnej (Miszna i Talmud) czy w Koranie².

Ustawą z dnia 6 czerwca 2002 r. o zmianie ustawy o ochronie zwierząt, wyjątek przewidziany w art. 34 ust. 5 został uchylony³. Do momentu wydania rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi, tj. 9 września 2004 r. problematyka uboju rytualnego w Polsce była nieuregulowana⁴. Przepisy karne przewidywały odpowiedzialność karną w każdym przypadku dokonania uboju, bez wcześniejszego ogłuszenia zwierzęcia kręgowego. Zarówno wyznawcy judaizmu, islamu, jak i przedstawiciele związków rolniczych czy przedsiębiorców, którym zależało na masowym eksporcie mięsa koszerne, postulowali uregulowanie kwestii dopuszczalności uboju rytualnego⁵.

Dnia 9 września 2004 r. wydane zostało rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi w sprawie kwalifikacji osób uprawnionych do zawodowego uboju oraz warunków i metod uboju i uśmiercania zwierząt⁶. § 8 ust. 2 niniejszego rozporządzenia stanowił, iż

¹ Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt (Dz.U. nr 111, poz. 724).

² A. Frieske, B. Sitkowska, D. Piwczyński, S. Mroczkowski, *Rytualny ubój zwierząt*, „Przegląd Handlowy” 2014, nr 2, s. 32.

³ Ustawa z dnia 6 czerwca 2002 r. o zmianie ustawy o ochronie zwierząt (Dz.U. 2002, poz. 1141).

⁴ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 9 września 2004 r. w sprawie kwalifikacji osób uprawnionych do zawodowego uboju oraz warunków i metod uboju i uśmiercania zwierząt (Dz.U. nr 205, poz. 2102).

⁵ A. Frieske, B. Sitkowska, D. Piwczyński, S. Mroczkowski, *Rytualny ubój...*, s. 32-33.

⁶ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 9 września 2004 r. w sprawie kwalifikacji osób

enumeratywnie wyliczone formy ogłuszenia zwierzęcia przed jego uśmierceniem – wymienione w ust. 1 tegoż paragrafu – nie będą dotyczyć uboju przeprowadzanego zgodnie ze zwyczajami religijnymi zarejestrowanych związków wyznaniowych. Tym samym akt prawny rangi rozporządzenia zastąpił uchylone przepisy zawarte w ustawie o ochronie zwierząt. Taki stan prawny przesądzał o jawnym pogwałceniu art. 92 ust. 1 Konstytucji RP⁷.

Wspomniane rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi, z uwagi na budzące spore wątpliwości co do jego zgodności z aktem prawnym rangi wyższej, tj. ustawy o ochronie zwierząt, stanowił impuls do jego zbadania przez Trybunał Konstytucyjny. Z wnioskiem do Trybunału Konstytucyjnego wystąpił Prokurator Generalny. Z oczywistych powodów Trybunał Konstytucyjny uznał rozporządzenie ministra z 9 września 2004 r. za niezgodne z Konstytucją RP⁸. Taki stan prawny obowiązywał do 31 grudnia 2012 r., wtedy to utracił moc. Od 1 stycznia 2013 r. zaczęło również obowiązywać rozporządzenie Rady nr 1099/2009 w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania, który nakładał na osoby przeprowadzające ubój obowiązek uprzedniego ogłuszenia zwierzęcia⁹. Od powyższego nakaz jedynym wyjątkiem, był ubój rytualny stanowiący podstawowy element obrzędów religijnych. Poszczególne państwa członkowskie uprawnione były do wprowadzenia dodatkowych krajowych norm, które mogły stanowić o jeszcze ściślejszej ochronie zwierząt kręgowych w czasie uboju.

Z dniem 1 stycznia 2013 r. w Polsce nastąpił zupełny beład interpretacyjny i chaos w zakresie dopuszczalności ogłuszania zwierząt i wyjątków od tej czynności poprzedzających ubój. Warto przytoczyć fragment publikacji pt. „Ubój rytualny w prawie administracyjnym”, w której autorzy piszą: „(...) niezrozumiałą jest cel i przyczyny przekazywania przez niektóre organy administracji publicznej do mediów informacji, że w Polsce począwszy od dnia 1 stycznia 2013 r. »obowiązuje zakaz uboju zwierząt w rzeźni bez ogłuszania«”¹⁰. Natomiast B. Banaszak przedstawił stanowisko, jakoby w ówczesnym stanie prawnym „ubój rytualny jest zakazany”¹¹. Od 2013 r. zmierzano w Sejmie – *notabene* nieudolnie – do uporządkowania przepisów o dopuszczalności uboju zwierząt i wyjątków od nich w Polsce. Niestety, usilne próby nowelizacji ustawy o ochronie zwierząt nie doczekały się podpisu Prezydenta RP.

Przedstawione pokrótce zmiany legislacyjne świadczyły o tym, jak bardzo problematyczna i niestabilna w polskim porządku prawnym jest kwestia dopuszczalności przeprowadzania uboju rytualnego zwierząt. Dodać należy, iż na przestrzeni niemalże 20 lat dokonano aż pięciu zmian legislacyjnych w tymże zakresie. W tak zwanym międzyczasie implementowano także do polskiego porządku prawnego kilka dyrektyw unijnych. Niewątpliwie pożądaną przez wiele środowisk stało się wypracowanie takich kompromisów i rozwiązań, które byłyby powszechnie akceptowalne, a w efekcie ustabilizowałyby kwestię uboju rytualnego w Polsce. 3 i 10 grudnia 2014 r. Trybunał Konstytucyjny w pełnym składzie, rozpoznawał wniosek Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP (dalej:

uprawnionych do zawodowego uboju oraz warunków i metod uboju i uśmiercania zwierząt (tekst jedn. Dz.U. z 2019 r., poz. 423, z późn. zm.).

⁷ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. nr 78, poz. 483, z późn. zm.).

⁸ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 27 listopada 2012 r., sygn. akt U 4/12 (Dz.U. poz. 1365).

⁹ Rozporządzenie Rady (WE) nr 1099/2009 z dnia 24 września 2009 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania (Dz.U. UE. L. z 2009 r. nr 303, s. 1, z późn. zm.).

¹⁰ M. Rudny, A. Rudny, P. Mazur, *Ubój rytualny w prawie administracyjnym*, Warszawa 2013, s. 52.

¹¹ B. Banaszak, *Prawo mniejszości narodowych do kultywowania własnej tożsamości kulturalnej*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2014, t. XXXI, s. 25.

ZGWŻ) w sprawie dotyczącej dopuszczalności przeprowadzania uboju rytualnego w Polsce¹². Impulsem do złożenia powyższego wniosku był brak regulacji, które wprost sankcjonowałyby możliwość przeprowadzania uboju rytualnego zwierząt kręgowych na potrzeby obrzędów religijnych związków wyznaniowych o uregulowanej sytuacji prawnej.

Przedmiotem zaskarżenia był art. 34 ust. 1 i 3 oraz art. 35 ust. 1 i 4 ustawy o ochronie zwierząt z dnia 21 sierpnia 1997 r.¹³ Przepisy te regulują sposób, w jaki powinno się uśmiercać zwierzę kręgowie w ubojni lub zwierzę kopytne w uboju domowym, tj. wyłącznie po uprzednim pozbawieniu go świadomości. Natomiast w art. 35 ust. 1 i 4 ustawodawca zamieścił przepisy przewidujące odpowiedzialność karną, tj. karę pozbawienia wolności do lat 3 lub środek karny, w przypadku zabicia, uśmiercenia lub też przeprowadzenia uboju zwierzęcia, z naruszeniem przepisów dotyczących m.in. uprzedniego jego ogłuszenia, pogwałcenia zasad humanitarnego traktowania zwierząt czy zakazu zabijania zwierząt, poza wyjątkami enumeratywnie wskazanymi w art. 6 niniejszej ustawy¹⁴. W art. 6 ustawodawca zamieścił wyjątki od zakazu uśmiercania zwierząt. Dozwolone jest m.in. przeprowadzenie uboju zwierząt gospodarskich, dzikich ptaków i ssaków utrzymywanych przez człowieka w celu pozyskania mięsa i skór, w przypadku bezzwłocznego i koniecznego uśmiercenia zwierząt, połowu ryb, czy polowań, odstrzałów i ograniczeń populacji zwierząt łownych.

ZGWŻ złożył do TK wnioski o stwierdzenie niezgodności powyższych przepisów ustawy o ochronie zwierząt z art. 53 ust. 1, 2 i 5 oraz art. 35 ust. 1 w związku z art. 31 ust. 3 Konstytucji RP¹⁵ w związku z art. 9 ust. 1 i 2 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzonej w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r.¹⁶ oraz art. 32 ust. 1 i 2 Konstytucji RP w związku z art. 14 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Wnioskodawca w skierowanym do TK *petitum* wniosku podniósł, iż przepisy zawarte w ustawie o ochronie zwierząt, tj. dotyczące ogłuszania zwierząt przed ich ubojem oraz generujące odpowiedzialność karną rzeźnika, w sytuacji niezastosowania uprzedniego ogłuszenia zwierzęcia w związku z jego uśmierceniem, są niezgodne z przepisami Konstytucji RP, odnoszącymi się do wolności sumienia i religii, ochrony mniejszości narodowych czy dotyczącymi zasady proporcjonalności ograniczeń konstytucyjnych praw i wolności. Niezgodność ta dotyczy zakresu, w jakim niedopuszczalne jest poddawanie zwierząt szczególnym sposobom uboju, przewidzianym przez obrządki religijne związków wyznaniowych, których sytuacja prawna jest uregulowana, oraz przewiduje odpowiedzialność karną osoby dokonującej uboju rytualnego. ZGWŻ podniósł także, iż niezgodny z Konstytucją RP jest art. 6 ustawy o ochronie zwierząt w zakresie, w jakim spośród okoliczności uzasadniających możliwość uboju zwierząt kręgowych bez ich uprzedniego ogłuszenia, nie wymieniają uboju zwierząt, znajdującego swe uzasadnienie w obrzędach religijnych związków wyznaniowych o usankcjonowanej sytuacji prawnej.

¹² Wyrok TK z dnia 10 grudnia 2014 r., sygn. akt K 52/13 (Dz.U. poz. 1794), pkt 1 i 2 sentencji.

¹³ Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt (tekst jedn. Dz.U. z 2020 r., poz. 638), art. 34 ust. 1 i 3, art. 35 ust. 1 i 4.

¹⁴ Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt (tekst jedn. Dz.U. z 2020 r., poz. 638), art. 6, art. 35 ust. 1 i 4.

¹⁵ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. nr 78, poz. 483, z późn. zm.).

¹⁶ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. z 1993 r. nr 61, poz. 284, z późn. zm.).

ZGWŻ wystąpił z wnioskiem do TK na podstawie przysługującej mu legitymacji trybunalskiej, wynikającej z art. 191 ust. 2 Konstytucji RP. Zezwala ona na skierowanie przez kościoły i inne związki wyznaniowe wniosku do TK tylko w zakresie, w jakim określony akt normatywny odnosi się do spraw ściśle objętych ich obszarem działania. W art. 9 ustawy z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku państwa do gmin wyznaniowym żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej wymienione zostały czynności, które wykonują gminy żydowskie¹⁷. Przepis ten przewiduje, iż gminy żydowskie dbają o zaopatrzenie swojej społeczności i stołówek w kosztowną żywność, troszczą się o łaźnie rytualne i ubój rytualny, sprawują obrzędy i czynności religijne wynikające z tradycji judaistycznej. Przepis ten generuje wyłącznie zakres działania gmin żydowskich, zatem dotyczy religii judaistycznej i wynikających z niej zasad. Nie odnosi się natomiast do wyznawców innych religii, m.in. islamu. W *petitum* wniosku można zauważyć, iż ZGWŻ odwołuje się do obrzędów religijnych związków wyznaniowych o uregulowanej sytuacji prawnej, nie zaś do konkretnego związku wyznaniowego, którego jest reprezentantem. Zatem wniosek wykracza poza ramy dopuszczalnego obszaru rozpoznania sprawy w sposób jednoznaczny¹⁸.

Żądania wnioskodawcy nie powinny obejmować swym zakresem czynności religijnych czy obrzędów kulturowanych przez wyznawców innych religii, nawet jeśli – jak podkreśla w zdaniu odrębnym sędzia TK W. Hermeliński – wykazują pewnego rodzaju podobieństwo do tradycji judaistycznej lub wywodzą się z kultury żydowskiej, tj. mają wspólne korzenie¹⁹. Co istotne, w uzasadnieniu wniosku można przeczytać, iż wnioskodawca odnosi się wyłącznie do uboju rytualnego będącego obrządkiem kultury judaistycznej, którego podstawowym celem jest zaspokajanie potrzeb wyznawców judaizmu w Polsce. Z jednej strony *petitum* wniosku zostało sformułowane w sposób bardzo szeroki, jakoby zaskarżenie przepisów odnoszących się do zakazu uboju rytualnego zwierząt nie dotyczyło tylko wyznawców judaizmu, ale obejmowało swym zakresem obrządki wszelakich religii, tj. „związków wyznaniowych o uregulowanej sytuacji prawnej”. Natomiast z drugiej strony, zawarte w uzasadnieniu wniosku szczegółowe doprecyzowanie problematyki dopuszczalności uboju zwierząt na potrzeby obrzędów religijnych, odnosi się wyłącznie do judaizmu. Tak sformułowany wniosek ZGWŻ cechuje zatem niekonsekwencja i chaos. Niespójności tak oczywiste nie wzbudziły jednak wątpliwości TK, co zdaje się być nie do zaakceptowania. Wniosek ZGWŻ należy w pełni uznać za nielogiczny i niespójny, zaś brak istnienia wątpliwości TK, w związku z rozpoznaniem wniosku, za niewłaściwe i niebezpieczne dla wymiaru sprawiedliwości.

W głosowanym wyroku TK orzekł, iż art. 34 ust. o ochronie zwierząt w zakresie, w jakim nie zezwala na poddawanie zwierząt ubojowi w ubojni (rzeźni) według szczególnych metod wymaganych przez obrzędy religijne, jest niezgodny z art. 53 ust. 1 (wolność sumienia i religii), 2 (wolność religii, tj. jej praktykowanie, czynne uczestnictwo w obrzędach religijnych) i 5 (ograniczenie uzewnętrzniania przekonań religijnych w drodze ustawy, w ściśle określonych przypadkach) Konstytucji RP, w związku z art. 9 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności oraz art. 35 ust. 1 i 4 powyższej ustawy w zakresie, w jakim przewiduje odpowiedzialność karną za poddawanie zwierząt ubojowi w ubojni

¹⁷ Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej (tekst jedn. Dz.U. z 2014 r., poz. 1798).

¹⁸ Wyrok TK z dnia 10 grudnia 2014 r., sygn. akt K 52/13 (Dz.U. poz. 1794), votum separatum pkt 1 i 2.

¹⁹ Wyrok TK z dnia 10 grudnia 2014 r., sygn. akt K 52/13 (Dz.U. poz. 1794), votum separatum cz. 2, pkt 2.1- 2.3.

(rzeźni) według szczególnych metod wymaganych przez obrzędy religijne, jest niezgodny z art. 53 ust. 1, 2 i 5 Konstytucji RP, w związku z art. 9 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. W pozostałym zakresie Trybunał umorzył postępowanie²⁰.

Na podstawie wyroku wydanego przez TK za niezgodny z Konstytucją RP uznaje się całkowity zakaz uboju rytualnego, przewidzianego w przepisach i zasadach religijnych związków wyznaniowych o usankcjonowanej sytuacji prawnej. Oczywistym skutkiem zakwestionowania przez TK normy sankcjonowanej była konieczność uznania również za niezgodną z Konstytucją RP normę sankcjonującą, zawartą w art. 35 ust. 1 i 4 ustawy o ochronie zwierząt. W mojej opinii wniosek ZGWŻ nie został poddany szczegółowej kontroli formalnej czy merytorycznej przez TK. Z jednej strony wniosek ten w *petitum* dotyczy wszystkich grup wyznaniowych o usankcjonowanej sytuacji prawnej, natomiast uzasadnienie odnosi się wyłącznie do uboju rytualnego, stanowiącego obrządek kultury judaistycznej, którego celem jest zaspokajanie potrzeb wyznawców judaizmu w Polsce. Została zatem naruszona przez TK zasada orzekania w granicach wniosku²¹. Niestety, mimo rozszerzenia skutków wyroku TK na wszelkie obrzędy religijne, w uzasadnieniu nie sposób dopatrzeć się argumentacji w tym zakresie. Konflikt w sprawie wydanego orzeczenia dostrzegalny jest również wśród sędziów TK, czego przejawem są zgłaszane *votum separatum*, zarówno co do treści samego wyroku, jak i jego uzasadnienia. Aż pięciu na czternastu sędziów TK złożyło zdanie odrębne w związku z wydanym wyrokiem. Podział, jaki zaistniał wśród sędziów w TK, ukazuje, jak wiele emocji budzi i jak bardzo skomplikowana jest problematyka dopuszczalności uboju rytualnego w Polsce²².

W uzasadnieniu *votum separatum* sędzi TK T. Liszcz można przeczytać: „Niewłaściwe i niebezpieczne jest jednak to, że wyrok Trybunału Konstytucyjnego odnosi się do wszystkich »obrzędów« (obrzędów) religijnych, a nie tylko – jak wskazano to we wniosku – do obrzędów religijnych związków wyznaniowych o uregulowanej sytuacji prawnej (zarejestrowanych w Polsce)»²³. Tak sformułowana sentencja wyroku TK, w której brak precyzyjnego wskazania, do jakich grup związków wyznaniowych – o uregulowanej sytuacji prawnej, bądź nie – odnosi się owa dopuszczalność uboju rytualnego zwierząt, a także brak doprecyzowania gatunków zwierząt, względem których uprzednie ogłoszenie w czasie uboju nie jest wymagane, powoduje, iż każda grupa wyznaniowa, sekta, organizacja o charakterze religijnym, jeśli tylko uznawałaby ubój rytualny za obrządek ściśle religijny, zgodny z nakazami wiary, będzie mogła w sposób legalny zabić świadome zwierzę. Bez względu czy będzie to zwierzę gospodarskie, czy też nie, tym samym czyniąc wyłom i dopuszczając także ubój rytualny względem innych gatunków zwierzyny, np. psa, kota, zwierzęcia łownego etc. Wyrok ten jest dla wielu bardzo zdumiewający, w znaczeniu pejoratywnym. Nie budzi zaskoczenia kwestia zaostrzeń i narastających sporów pomiędzy obrońcami praw zwierząt, postulującymi humanitarne traktowanie zwierząt, a wyznawcami judaizmu, dla których orzeczenie TK – bezapelacyjnie zgodne z ich kulturą judaistyczną – stanowi całkowitą legalizację uboju rytualnego zwierząt²⁴.

²⁰ Wyrok TK z dnia 10 grudnia 2014r., K 52/13, OTK 2014, nr 11, poz. 118.

²¹ Wyrok TK z dnia 10 grudnia 2014 r., sygn. akt K 52/13 (Dz.U. poz. 1794), *votum separatum* cz. 2, pkt 2.1- 2.5.

²² M. Grochowski, E. Łętowska, A. Wiewiórowska-Domagalska, *Wiąże, ale nie przekonuje (wyrok Trybunału Konstytucyjnego w sprawie K 52/13 o uboju rytualnym)*, PiP 2015, nr 6, s. 53-66.

²³ Wyrok TK z dnia 10 grudnia 2014 r., sygn. akt K 52/13 (Dz.U. poz. 1794), *votum separatum* pkt 1-3.

²⁴ J. Drath, *Ubój rytualny w polskim systemie prawnym*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych. Kwartalnik” 2015, nr 3, s. 76-80.

W uzasadnieniu wyroku na pierwszy plan wysuwany jest wielokrotnie szczególny charakter wolności religii, w powiązaniu z zasadą demokratycznego państwa prawa oraz godność człowieka. Są to podstawowe normy, zapewniające porządek prawny w Polsce²⁵. Jednak bardzo trudno jest zaakceptować stanowisko TK, wyrażone w uzasadnieniu wyroku, zgodnie z którym władze publiczne, z uwagi na zagwarantowane w Konstytucji RP prawa i wolności – szczególnie przewidziane w art. 25 i 53 Konstytucji RP – nie powinny poddawać ocenie zasadności przekonań religijnych ich wyznawców czy sposobów, za pomocą których je uzewnętrzniają. Nie jest to zbyt trafne sformułowanie, po czym nadmieniam się następnie, iż wolność religii nie ma charakteru bezwzględnej i jako taka może podlegać ograniczeniom²⁶. Sędzia TK W. Hermeliński podkreślił w zdaniu odrębnym, iż powyższe stanowisko TK „jest wadliwe zarówno w sensie deskryptywnym, jak i prospektywnym”²⁷. Zakaz ingerencji władz publicznych w sferę wolności religii nie powinien być oceniany w oderwaniu od aktualnie obowiązującego prawodawstwa krajowego, przy czym winien także uwzględniać przemiany społeczne, prawne, ekonomiczne na przyszłość. Wszelką ingerencję władz w wolność sumienia, religii poprzedzać powinna jego szczegółowa ocena, na którą składa się przede wszystkim wnikliwe rozpoznanie stanu aktualnego sprawy w zestawieniu z tym, co jest pożądane. W efekcie zdarzyć się może, iż pewnego rodzaju zachowania, znajdujące swe uzasadnienie i oparte na normach o charakterze religijnym, powinny być poddane ograniczeniom za pomocą adekwatnych instrumentów prawnych²⁸.

Kolejną kwestią, z którą nie sposób się zgodzić, jest ocena wyroku TK w zakresie uwzględnienia klauzuli limitującej wolność uzewnętrzniania religii, zawartej w art. 53 ust. 5 Konstytucji RP²⁹. Ustawodawca, formułując art. 53 ust. 5 Konstytucji RP, w sposób w pełni przemyślany i uzasadniony wprowadził możliwość ewentualnych ograniczeń wolności religii, np. gdy jest to konieczne dla ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób³⁰. Konstytucyjna wolność sumienia, religii, uzewnętrzniania czy manifestowania jej, jako nadane przez racjonalnego ustawodawcę, ma oczywiście decydujące znaczenie. Mimo to ustrojodawca wprowadził mechanizmy, które w ekstraordynaryjnych przypadkach mogą mieć zastosowanie. Mowa tutaj o ograniczeniu wynikającym z art. 53 ust. 5 Konstytucji RP oraz o ogólnej klauzuli ograniczającej wolności i prawa jednostek, zawartej w art. 31 ust. 3 ustawy zasadniczej. W ocenie TK w sprawie tej nie znajduje zastosowania żadna z przesłanek zawartych w obydwu klauzulach limitujących wolności i prawa innych jednostek. Czy zasadnie? Otóż w mojej ocenie w przedmiotowej sprawie wolność religii winna zostać ograniczona z uwagi na aktualizację przesłanki konieczności ochrony moralności, która znajduje się zarówno w art. 53 ust. 5, jak i 31 ust. 3 Konstytucji RP. Jeśli zatem zostanie ona zagrożona, a jest to konieczne dla jej ochrony, to na podstawie ustawy można ograniczyć korzystanie z określonych praw lub wolności jednostek. Co zatem kryje się pod sformułowaniem „moralność publiczna”, które wynika z ustawy zasadniczej? Jak należy pojmować ową konstytucyjną przesłankę, której

²⁵ Wyrok TK z 10.12.2014 r., K 52/13, OTK 2014, nr 11, poz. 118.

²⁶ W. Brzozowski, *Dopuszczalność uboju rytualnego w Polsce*, PiP 2013, nr 5, s. 47-56.

²⁷ Wyrok TK z dnia 10 grudnia 2014 r., sygn. akt K 52/13 (Dz.U. poz. 1794), *votum separatum* cz. 4, pkt 4.2-4.3.

²⁸ Wyrok TK z dnia 10 grudnia 2014 r., sygn. akt K 52/13 (Dz.U. poz. 1794), *votum separatum* cz. 4, pkt 4.2-4.4.

²⁹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. nr 78, poz. 483, z późn. zm.).

³⁰ M. Florczak-Wątor, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. P. Tuleja, Warszawa 2019, art. 53.

celem jest ograniczenie wolności uzewnętrzniania religii? W doktrynie nader często formułowany jest pogląd, jakoby moralność publiczna stanowiła warunek „martwy”, z którego rezygnuje się przy ocenie zasadności ograniczenia wolności uzewnętrzniania religii danej jednostki, z uwagi na trudność w jego ustaleniu³¹. Jeśli zatem racjonalny ustawodawca wprowadził ową przesłankę w tekście Konstytucji RP, stanowisko, iż nie jest możliwe ustalenie jej znaczenia, jest błędne. J. Podkowik pisze: „Moralność publiczna, przeciwstawiana z reguły moralności prywatnej (indywidualnej), jest składową moralności ogólnej rozumianej jako nieskodyfikowany i niesformalizowany zbiór norm, wartości, idei lub przekonań odnoszących się do postępowania człowieka wobec innych i samego siebie, kwalifikujących dane postępowanie w kategorii postępowania dobrego lub złego. Moralność stanowi przeto zbiór złożony z niejednorodnych elementów”³².

W Polsce znaczna część społeczeństwa kwalifikuje ubój rytualny jako okrutny, barbarzyński, godzący w podstawowe prawa zwierząt do humanitarnego traktowania, dbania o ich dobrostan, natomiast sam obrządek uboju rytualnego traktowany jest jako archaiczny przykaz, uwarunkowany prawem religijnym. Wiele czynników ma wpływ na to, jak w danym państwie kształtowana jest moralność publiczna. Niebagatelne znaczenie ma tutaj religia, normy prawne czy przekonania występujące w danym społeczeństwie³³. Ubój rytualny kwalifikowany jest jako sposób uzewnętrzniania religii nieznajdujący powszechnego uznania, niepożądany, powodujący wiele szkód dla dobra danej społeczności, a przede wszystkim jej moralności. Społeczeństwo wprost sprzeciwia się tego typu działaniom. Uderza bezpośrednio w moralność publiczną, która w danym społeczeństwie bytuje. W obronie zwierząt, ich praw i wolności może wystąpić tylko człowiek. Jak wynika ze zdań odrębnych sędziów TK, do Trybunału wpłynęło tysiące protestów, które składali obywatele, niegodzący się na dopuszczenie uboju rytualnego zwierząt, z uwagi na godzenie w ich podstawowe wartości, moralność. Owa moralność publiczna, która uzasadnia limitację korzystania z określonych praw i wolności, winna obejmować swym zakresem tylko te normy, wartości, idee czy przekonania, które wynikają wprost z Konstytucji RP – ściślej – mieszczą się w zakresie wolności i praw podmiotowych. Okoliczność, iż w religii judaistycznej nakazany jest ubój rytualny zwierząt, nie przesądza jeszcze o tym, by w społeczeństwie, w którym postrzegany jest jako zło moralne, był bezwzględnie respektowany. W mojej opinii TK mało precyzyjnie i niestarannie dokonał oceny przesłanki ochrony moralności, która wymaga poświęcenia dużo więcej uwagi w sprawie. Być może kwestia ochrony, poszanowania życia i zdrowia zwierząt, tak jak już poczyniono w niektórych ustawach zasadniczych państw europejskich, winna znaleźć się w Konstytucji RP. Wyznawcy judaizmu uznają *szechitę* za nakaz boski, obowiązujący od wielu tysięcy lat. Być może w czasach odległych ubój rytualny był humanitarną metodą uśmiercania zwierząt, jednak aktualnie uznawany jest bezwzględnie za okrutny. Ma tutaj duże znaczenie wzrost świadomości społeczeństwa wobec istot zwierzęcych, ich zdolności odczuwania bólu, cierpienia. Przykłady religijne, liczące kilka tysięcy lat, bardzo trudno uwzględnić w oderwaniu od przemian dokonujących się w kraju. Nie jest konieczne całkowite wyeliminowanie uboju ry-

³¹ J. Podkowik, *Moralność publiczna jako przesłanka ograniczenia konstytucyjnych wolności i praw*, PiP 2019, nr 8, s. 21-45.

³² Ibidem, s. 21-30.

³³ Wyrok TK z dnia 10 grudnia 2014 r., sygn. akt K 52/13 (Dz.U. poz. 1794), *votum separatum* pkt 1-3.

tualnego, ale takie jego ograniczenie, które pozwoli społeczności żydowskiej spożywać mięso koszerne na potrzeby ściśle religijne, przy jednoczesnym zminimalizowaniu liczby przeprowadzanych ubojów rytualnych³⁴.

Ubój rytualny jest nakazem czysto religijnym. Owe prawa i obowiązki nie mają charakteru wiecznego, również w judaizmie. Odnosi się to także do symboli i znaków religijnych. Na przestrzeni wieków, podejście do wielu symboli ulegało zmiennym interpretacjom i zasadom rozumowania. Warto w tym miejscu przytoczyć wypowiedź prof. J. Woleńskiego: „Biblia tolerowała wielożeństwo. Ktoś powie, że to nie był nakaz, ale możliwość. To prawda, ale możliwość ta została wykluczona i to przez sytuację, w której Żydzi znaleźli się, mianowicie osiedlili się w krajach o monogamicznej formie małżeństwa. (...) Dlaczego więc nie można odstąpić od *szechity* skoro są precedensy?”³⁵ Zgodnie z prawem judaistycznym obowiązkiem wyznawców prawa mojżeszowego jest respektowanie norm, obowiązujących na ziemiach, na których się osiedlają. Dlatego więc w Polsce mamy do czynienia z absolutnym dopuszczeniem uboju rytualnego, mimo że ogromna część społeczeństwa obrządek judaistyczny uważa za okrutny³⁶. Oczywiście, nie do zaakceptowania jest kategoryczne dopuszczenie uboju zwierząt na potrzeby religijne bez względu na liczebność jej wyznawców, kosztem całkowitej ignorancji moralności znacznej części społeczeństwa. Niestety, wydanym w sprawie orzeczeniem TK przyznał absolutny prymat wolności religii nad kwestiami moralności społecznej.

W tradycji żydowskiej ubój rytualny, określany jako *szechita*, polega na podcięciu żywego zwierzęciu szyi przez specjalnie wyszkolonego rzeźnika, zwanego w kulturze judaistycznej *sojchet*, bez uprzedniego ogłuszenia. Rozcięciu ulega przełyk, tchawica, tętnica szyjna, bez przerwania rdzenia kręgowego³⁷. Zwierzę umiera powoli, w wyniku wykrwawienia się. Nie ulega wątpliwości fakt, iż zwierzę w czasie uboju rytualnego jest w pełni świadome, odczuwa ból i ogromnie cierpi w momencie przecięcia szyi. Szacuje się, iż od momentu rozcięcia gardła, do utraty przytomności, zwierzę pozostaje świadome od kilku sekund, nawet do kilku minut³⁸. Bez względu na to, czy zwierzę zabijane będzie z uprzednim ogłuszeniem, czy też nie – jak w przypadku obrządku religijnego w judaizmie – istota żywa poddawana jest cierpieniom. Jest to kwestia bezdyskusyjna. Natomiast poziom odczuwania bólu przez zwierzę, w sytuacji poprzedzającego śmierć ogłuszenia, bez wątpienia ulega minimalizacji³⁹.

Zatem jeśli tylko możliwa jest redukcja cierpienia zwierząt w czasie uboju, to należy ją w mojej opinii bezwzględnie respektować. W prawie judaistycznym ubojowi rytualnemu podlegają tylko ściśle określone gatunki zwierząt, m.in. krowy, drób czy owce. Niedopuszczalna jest jakakolwiek ingerencja w kwestii ulżenia męczarniom i cierpieniom zwierzęcia, tj. poprzez ogłuszenie, otumanienie. Należy dodać, iż niejednokrotnie ze względu na wielkość zwierzyny poddawanej ubojowi rytualnemu nie jest możliwe ułożenie jej w pozycji do góry nogami, nie zastosowawszy specjalnej maszyny obrotowej. Są to wyspecjalizowane

³⁴ J. Woleński, *Moralność, cena wołowiny i Trybunał*, <https://krytykapolityczna.pl/kraj/moralnosc-cena-wołowiny-i-trybunał/> [dostęp: 2.02.2021].

³⁵ J. Woleński, *Głos prof. Jana Woleńskiego w sprawie uboju rytualnego (w ramach dyskusji w środowisku żydowskim)*, http://www.blog.boz.org.pl/uboj/121221_wolanski.pdf [dostęp: 28.01.2021].

³⁶ Ibidem.

³⁷ A. Frieske, B. Sitkowska, D. Piwczyński, S. Mroczkowski, *Rytualny ubój...*, s. 32-33.

³⁸ Ibidem, s. 33.

³⁹ Wyrok TK z dnia 10 grudnia 2014 r., sygn. akt K 52/13 (Dz.U. poz. 1794), *votum separatum* cz. 1, cz. 4 pkt 4.1-4.6.

klatki obrotowe, które umożliwiają rzezakowi odpowiednie ułożenie zwierzyny. Zwierzę jako istota czująca, prowadzona w ten sposób na śmierć, poddawana jest ogromnemu cierpieniu, stresowi. Stanowi to zatem niewątpliwe okrucieństwo. Orzeczenie TK budzi zatem spore wątpliwości natury etycznej.

W uzasadnieniu wyroku można przeczytać, iż wyniki niektórych badań naukowych jedynie „sugerują”, iż trudno jednoznacznie wskazać, czy ubój rytualny jest bardziej okrutny, niż ten z uprzednim ogłuszeniem. Zgodnie z ustawą o Trybunale Konstytucyjnym to właśnie na nim spoczywa obowiązek „zbadania wszystkich istotnych okoliczności w celu wszechstronnego wyjaśnienia sprawy”⁴⁰. Na próżno można doszukać się w uzasadnieniu wyroku skrupulatnej i wszechstronnej analizy ogólnodostępnych badań naukowych. Sędzia TK W. Hermeliński w zdaniu odrębnym wskazał, iż w toku badania sprawy nie został powołany biegły lekarz weterynarii czy ekspert z dziedziny nauki o zwierzętach⁴¹. W tak ważnej dla społeczeństwa sprawie, jaką jest dopuszczalność uboju rytualnego zwierząt w Polsce, w mojej opinii brak powołania jako biegłych specjalistów czy naukowców, stanowi istotne uchybienie co do zaznajomienia się z całokształtem i złożonością sprawy, z punktu widzenia eksperckiego. Być może zmarginalizowanie przez TK problemu uboju rytualnego zwierząt skutkuje takim, a nie innym wyrokiem w sprawie. TK jest organem wymiaru sprawiedliwości w zakresie zgodności przepisów z prawem, a nie sądem faktów. Skoro więc z taką łatwością TK w uzasadnieniu porównuje okrucieństwo uboju z uprzednim ogłuszeniem zwierzęcia do uboju rytualnego, a dodać należy, iż ustalenie tych faktów jest nieodzowne dla poczynienia konkretnych ocen prawnych, to TK winien przedstawić wyczerpujące stanowisko w sprawie, a co najważniejsze – zachować należytą staranność w tym zakresie. W uzasadnieniu TK odczuwam brak obiektywnego i wyczerpującego porównania uboju rytualnego i zwykłego.

W zakresie uboju rytualnego zwierząt bez ich uprzedniego ogłuszenia należy zwrócić uwagę na dwie istotne kwestie. Pierwszą jest pozyskiwanie mięsa koszernego – nazywane w tradycji judaistycznej *szechita* – które realizowane jest jedynie w ramach potrzeb ściśle religijnych, tj. tylko dla określonych grup wyznaniowych. Drugą zaś kwestią jest problematyka masowego eksportu mięsa koszernego, obejmującego szeroko zakrojoną działalność handlową⁴². Skoro więc *szechita* dotyczy obrządku ściśle religijnego i zarezerwowana jest jedynie dla określonej grupy wyznawców, to wydaje się pozostawać w kolizji z komercyjnym wymiarem sprzedaży mięsa koszernego, nastawionego przede wszystkim na zysk i biznes. Zgodnie z art. 9 ustawy o stosunku Państwa do gmin wyznaniowym żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej zadaniem gmin żydowskich jest „dbanie” o zaopatrzenie wspólnoty w koszerną żywność⁴³. Dlaczego zatem zarząd gminy lub zarząd Związku Gmin żydowskich nie prowadzi i nie nadzoruje samodzielnie ubojni, w których przeprowadza się obrządek rytualny w postaci uśmiercania zwierząt, bez ich uprzedniego ogłuszania

⁴⁰ Ustawa z dnia 30 listopada 2016 r. o organizacji i trybie postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym (tekst jedn. Dz.U. z 2019 r., poz. 2393), art. 69.

⁴¹ Wyrok TK z dnia 10 grudnia 2014 r., sygn. akt K 52/13 (Dz.U. poz. 1794), votum separatum cz. 1, cz. 4 pkt 4.1.

⁴² H.W. Kaczmarczyk, *Zakaz uboju rytualnego w prawie polskim naruszeniem konstytucyjnego prawa do wolności religijnej?*, PPP 2014, nr 12, s. 56-63.

⁴³ Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej (tekst jedn. Dz.U. z 2014 r., poz. 1798).

nia, na potrzeby własne. W tej sprawie wyrok TK stanowi otwartą drogę ku temu, ażeby ubojnie rytualne, nastawione na handel masowy, produkowały gigantyczne ilości mięsa koszerne, którego wartość wykracza w sposób oczywisty ponad zapotrzebowanie społeczności judaistycznej w Polsce.

Rekapitułując powyższe rozważania, należy stwierdzić, że ubój rytualny jakiegokolwiek zwierzęcia na potrzeby obrzędów religijnych niesie ze sobą całkowite pogwałcenie prawa do humanitarnego traktowania zwierząt. Stanowi zbrodnię ukierunkowaną bezpośrednio w jego dobrostan. Poczynając od dywagacji dotyczących zakresu legitymacji trybunałskiej ZGWŻ, tj. jej zasadności i przekroczenia granic żądań, oceny kwestii ważenia rywalizujących ze sobą wartości konstytucyjnych, należy jednoznacznie stwierdzić, iż zapadły w sprawie wyrok TK zawiera wiele błędnych założeń i nieścisłości, a co gorsza – pozostaje w opozycji do zasad humanitarnego traktowania zwierząt.

Orzeczenie TK nie godzi się z powszechnie uznawanymi zasadami ochrony praw zwierząt. Całkowite nieuwzględnienie konstytucyjnej przesłanki, która powodowałaby ograniczenie *szechity*, tj. ochrony moralności społecznej, na rzecz wolności religii, stanowi przejaw braku wyważenia dwóch konkurujących ze sobą wartości. Moralność, wbrew uzasadnieniu wyroku Trybunału Konstytucyjnego, nie dotyczy tylko stosunków międzyludzkich. Dopuścić należy także moralność w relacji postępowania człowieka do zwierzęcia. Ubój rytualny zwierząt winien zostać dopuszczony jedynie jako obrządek ściśle religijny, przynależny wyłącznie określonej grupie wyznawców, zaś kwestia eksportu mięsa koszerne, tj. na potrzeby handlu, winna spotkać się z bezwzględnym zakazem.

Bibliografia

Literatura

Banaszak B., *Prawo mniejszości narodowych do kultywowania własnej tożsamości kulturalnej*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2014, t. XXXI.

Brzozowski W., *Dopuszczalność uboju rytualnego w Polsce*, PiP 2013, nr 5.

Drath J., *Ubój rytualny w polskim systemie prawnym*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych. Kwartalnik” 2015, nr 3.

Florczak-Wątor M., [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. P. Tuleja, Warszawa 2019, art. 53.

Frieske A., Sitkowska B., Piwczyński D., Mroczkowski S., *Rytualny ubój zwierząt*, „Przegląd Handlowy” 2014, nr 2.

Grochowski M., Łętowska E., Wiewiórowska-Domagalska A., *Wiąże, ale nie przekonuje (wyrok Trybunału Konstytucyjnego w sprawie K 52/13 o uboju rytualnym)*, PiP 2015, nr 6.

Kaczmarczyk H.W., *Zakaz uboju rytualnego w prawie polskim naruszeniem konstytucyjnego prawa do wolności religijnej?*, PPP 2014, nr 12.

Podkowiak J., *Moralność publiczna jako przesłanka ograniczenia konstytucyjnych wolności i praw*, PiP 2019.

Rudny M., Rudny A., Mazur P., *Ubój rytualny w prawie administracyjnym*, Warszawa 2013.

Akty prawne

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. nr 78, poz. 483, z późn. zm.).
Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt (Dz.U. nr 111, poz. 724).

Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. z 1993 r. nr 61, poz. 284, z późn. zm.).

Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej (tekst jedn. Dz.U. z 2014 r., poz. 1798).

Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt (Dz.U. nr 111, poz. 724).

Ustawa z dnia 6 czerwca 2002 r. o zmianie ustawy o ochronie zwierząt (Dz.U. 2002, poz. 1141).

Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 9 września 2004 r. w sprawie kwalifikacji osób uprawnionych do zawodowego uboju oraz warunków i metod uboju i uśmiercania zwierząt (Dz.U. nr 205, poz. 2102).

Ustawa z dnia 30 listopada 2016 r. o organizacji i trybie postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym (tekst jedn. Dz.U. z 2019 r., poz. 2393).

Rozporządzenie Rady (WE) nr 1099/2009 z dnia 24 września 2009 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania (Dz.U. UE. L. z 2009 r. nr 303, s. 1, z późn. zm.).

Orzecznictwo

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 27 listopada 2012 r., sygn. akt U 4/12 (Dz.U. poz. 1365).

Netografia

Woleński J., *Głos prof. Jana Woleńskiego w sprawie uboju rytualnego (w ramach dyskusji w środowisku żydowskim)*, artykuł dostępny w Internecie, http://www.blog.boz.org.pl/uboj/121221_wolanski.pdf [dostęp: 28.01.2021].

Woleński J., *Moralność, cena wołowiny i Trybunał*, artykuł dostępny w Internecie, <https://krytykapolityczna.pl/kraj/moralnosc-cena-wolowiny-i-trybunal/> [dostęp: 2.02.2021].